

СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРИРОДИ В ЙОГО ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Сучасний стан взаємодії людини і природи характеризується різким загостренням локальних, регіональних, планетарних конфліктів, викликаних безвідповідальним, споживацьким ставленням до природи. Сьогодні ми маємо констатувати, що у своїх стосунках з природою людство дійшло до такої межі, за якою загроза загибелі цивілізації стає цілком реальною. Небезпечні для всього живого наслідки взаємодії людини і природи настільки загострилися, що можуть набрати необоротного характеру. За такої ситуації і суспільство, і людина мають захищати себе і своє середовище від власного впливу на них.

Реальність небезпеки, що загрожує людству, посилює необхідність всебічного погляду на проблему стосунків у системі людина – суспільство – природа. Адже стосунки, за висновками вчених, - це складне динамічне утворення, яке не є раз і назавжди даним, абсолютним, у процесі історичного розвитку вони еволюціонізуються, розвиваються як у онтогенезі, так і в соціогенезі.

З огляду на це і постає мета нашого пошуку – періодизація ставлення людини до природи та завдання: розгляд досліджуваного питання у історичному ракурсі. З числа дослідників, які зробили значний внесок у дослідження цієї проблеми слід відзначити: Д.Анучін, І.Бородін, В.Вернадський, С.Дерябо, І.Зверєв, Д.Кайгородов, М.Мойсеєв, Л.Печко, Г.Пустовіт, К.Рульє, А.Семенов-Тян-Шанський, М.Сєверцева, Т.Суравєгіна, В.Сухомлинський, Г.Філіпчук, В.Хесле, В.Ясвін та ін. Прийнятними уявляються періодизації, запропоновані югославським дослідником Д.Марковичем і російським філософом і біологом М.Холодним [7, с. 332-334].

Д.Маркович виокремлює три періоди кожен з яких відзначається своїм ставленням до природи. У першому з них людина втручається в життя природи, створюючи так звану “нову природу” (антропогенне середовище). Але водночас вона гостро відчуває свою залежність від природи, страх перед її владними силами [3].

У другому, більш пізньому періоді переважає створене людиною антропогенне середовище. Внаслідок цього у неї з’являється переконаність у тому, що вона панує над природою. При цьому насильство над природою розглядається як нормальний стан співіснування людини і навколишнього середовища.

Третій період – сучасний. Зміни, що їх людина привносе в природу загрожують її існуванню. Усе ширшою стає пастка між людиною і природою. Наявні всі ознаки екологічної кризи.

Варіант періодизації, запропонований М.Холодним, сформульовано з урахуванням результатів аналізу пам’яток релігійної, художньої і наукової творчості. Вчений виділяє чотири періоди еволюції поглядів людини на природу. Особливість підходу дослідника до проблеми полягає в тому, що він поділяє антропоцентричний етап на два періоди – третій і четвертий. У третьому людина остаточно протиставляє себе природі, у четвертому антропоцентризм поступово рушиться під тиском нового мислення і філософії. Випереджаючи час, учений стверджує: “ Антропоцентризм уже не володіє цілком умами, але все ще існує, часто неусвідомлено як історичний пережиток, продовжуючи чинити вплив на свідомість широких мас і навіть окремих представників інтелігенції” [7; с.336].

Більш повний аналіз еволюції ставлення до природи зробив С.Дерябо. Він підійшов до періодизації процесу ставлення людини до природи з культурологічної позиції: визначив сприйняття природи у таких типах культури, як міфологічний, фольклорний, античний, середньовічний, Ренесанс, барокко, класицизм, романтизм, реалізм, авангардизм. Це дозволило вченому дійти до висновку, що “чим сильніше у тому чи іншому

типі культури людина відчуває себе як суб'єкт тим, більш об'єктивно вона сприймає природу протиставляючи себе їй" [1, с.10].

З огляду на позиції інших учених (В.Хесле, В. Ясвін та ін.) найбільш прийнятною уявляється точка зору Г.Пустовіта, який в основу пошуку ефективних шляхів взаємодії людини з природою кладе методологічний принцип, що розкриває практичну діяльність людини у доквіллі як головну в взаємостосунках людини з природою на різних етапах історичного розвитку суспільства [5, с.18-19].

У відповідності з цим дослідник виокремлює і обґрунтовує сутність трьох концепцій становлення та розвитку процесів взаємодії людини і доквілля в системі природа – людина – суспільство. У стислому викладі суть кожної з цих концепцій можна розкрити так.

Перша концепція уособлює у собі такий тип відносин, в основі яких лежить пряма залежність людини від природи, звідси пошуки таких форм поведінки і діяльності, які б не порушували гармонії доквілля і не протирічили політеїстичним уявленням про доквілля і місце людини в ньому.

В основі другої із представлених Г.Пустовітом концепцій взаємодії людини з навколишнім середовищем на різних етапах культурно-історичного розвитку людства лежить інший тип діяльності в природі, орієнтований на задоволення прагматичних потреб суспільства, на панування над природою.

Заснована спочатку на релігійних поглядах на людину як на "вінець творіння", підкріплена потім успіхами науки і техніки, прогресом виробництва ідея і практика підкорення сил природи залишилася провідною у поглядах людини на природу, у стосунках з нею аж до другої половини ХХ ст. і в значній мірі є переважаючою і тепер.

Водночас у міру посилення згубного впливу результатів господарської діяльності людини в природі поряд з ідеєю антропоцентризму все більш чітко виявляє себе тенденція до пошуків і використання таких форм взаємодії людини з природою, які б не спричиняли їй шкоди. Однією із спроб вивести ставлення до природи на непрагматичний рівень став етико-естетичний

підхід, який у кінці XIX ст. пропагували такі вчені як Д.Анучін, І.Бородін, Д.Китайгородов та ін. У своїх роботах вони не лише розкривають етико-естетичну цінність природи, але й доводять необхідність формування гуманного ставлення до всіх природних форм, незалежно від їх матеріальної цінності.

Розвитком нового погляду на взаємодію людини з природою стало вчення про ноосферу видатного вітчизняного вченого В.Вернадського. На основі незаперечних фактів він довів, що вплив людини на оточуюче середовище зростає так швидко, що незабаром прийде час, коли вона перетвориться в основну геологічну силу, яка формуватиме обличчя Землі: біосфера перейде до свого нового стану, сфери розуму – ноосфери. Розвиток оточуючого середовища і людського суспільства здійснюватиметься нерозривно: почнеться їх коеволюція, тобто спільна еволюція, яка передбачає рівність інтересів сторін.

Ці напрацювання знайшли свій подальший розвиток у третій із виокремлених Г.Пустовітом концепцій. Вона містить ряд ідей, які, за висновками вчених, мають визначати характер взаємодії людини з природою в сучасних і майбутніх умовах розвитку суспільства і особистості.

Визначальною з них є ідея коеволюції (В.Вернадський, М.Мойсеєв, С.Дерябо, Г.Пустовіт, В.Ясвін та ін.). Вона слугує інструментом пізнання і діяльності, що сприяють гармонізації взаємозв'язку людини і оточуючого середовища для подолання екологічної кризи. Витоки останньої ґрунтуються не на зовнішніх стосовно людини факторах, а в ній самій, у її установках, цінностях, системі сформованих знань про оточуючий світ, її місце в цьому світі, про можливі взаємостосунки між людиною і оточуючим середовищем, у її активній діяльності.

У руслі цих вимог трактуються сьогодні і основні постулати біоцентризму. Прихильники й дослідники його (Аллен, Кетлін, Неш та ін.) виступають за збереження “незайманої дикої природи”, яка відзначається цінністю, незалежно від перспектив її продуктивного використання.

Біоцентристи розглядають природу як найбільш досконале і наділене високими духовними якостями сутнє, що втілює в собі основоположні принципи життєдіяльності всього живого і розумного.

На новий тип екологічної поведінки і свідомості орієнтує нас так звана універсальна етика (Торо, Ганді, Швейцер та ін). Як зазначають С.Дерябо і В.Ясвін: “Вона не проводить у ціннісному відношенні розмежування між людиною та іншими живими істотами... представники природи такі ж повноправні суб’єкти, як і людина... Її найважливіший постулат полягає у ствердженні необхідності поширення сфери дії людської етики і на все природне” [2, с.2].

З огляду на результати розвитку ідей коеволюції і біоцентризму стверджується сьогодні і ідея екоцентризму. Її відзначає більш глибока наукова обґрунтованість, орієнтація на екологічну доцільність, відсутність протиставлення людини природі, суб’єктивне сприйняття природи, баланс прагматичної і непрагматичної взаємодії з нею.

Разом з тим, з огляду на реалії сучасності слід визнати, що антропоцентричні погляди на природу до цього часу превалюють у масовій свідомості, а екоцентричні являють собою, скоріше, етапи розвитку філософських і конкретно-наукових ідей і відповідних ним суспільних рухів.

Серед розмаїття соціальних інституцій, покликаних формувати екоцентричну свідомість і поведінку особистості, школа посідає особливе місце. Її виховний вплив не тільки тривалий і цілеспрямований, він відбувається саме у той період життя людини, який відзначається особливою сензитивністю до сприйняття природних цінностей.

Короткий екскурс у історію української школи засвідчує, що в ній, як і в інших частинах Російської імперії, систематичне вивчення природознавства в народних училищах було започатковано в другій половині XVIII ст. в часи правління Катерини II.

У підручнику, який було укладено академіком Зуєвим містилися відомості про живу і неживу природу. Вартий уваги той факт, що при доборі

природознавчого матеріалу автор віддав перевагу тим представникам рослинного і тваринного царства, які відіграють значну роль в житті і діяльності людини і з погляду на це відзначаються незаперечною цінністю.

Число закладів, у яких вивчалися природознавчі курси поступово збільшувалося, програма розширювалася, але у викладанні природознавства довгий час превалював споглядальний підхід і орієнтація на заучування чисто словесного матеріалу.

Однак поступово під впливом розвитку капіталістичного виробництва і соціально-економічних змін, викликаних цим розвитком, усе більш очевидною ставала потреба переходу у стосунках людини з природою до так званого “нового знання”, яке орієнтувало не тільки на необхідність глибокого пізнання багатств природного світу, але й передбачало панування людини над природою, споживацький характер ставлення до неї. Разом з тим, за розвідками Г.Пустовіта, саме праці таких представників “нового знання” (К.Рульє, М.Северцева та ін.) стали першими в Росії і Україні екологічними дослідженнями, а їх автори – пропагандистами природоохоронних ідей [5, с.39].

Першою в Україні громадською природоохоронною організацією, за результатами пошуків учених (Г.Пустовіт, Г.Філіпчук та ін.) було Хортицьке товариство охорони природи, засноване 21 травня 1910 року в селі Верхня Хортиця Катеринославської губернії. Свідченням того, якого значення члени товариства надавали залученню молоді до природоохоронної діяльності стало те, що його засновником був шкільний вчитель природознавства П.Бузук [5, с.40].

У кінці XIX – на початку XX століття у пропаганду ціннісного ставлення до природи активно включилися прихильники етико-естетичного підходу до її поцінування (Д.Анучкін, І.Бородін, А.Семенов-Тян-Шанський та ін.). При цьому реалізацію своїх ідей вони безпосередньо пов’язували з природознавчою підготовкою шкільної молоді. “Потрібно, - наполягав А.Семенов-Тян-Шанський, - розвинути в самому народі нашому почуття

любові до природи і поваги до її творінь... Це завдання мають поставити перед собою всі народні школи... Викладання в них елементарного природознавства необхідне; але ще необхідніший гуманітарно-етичний вплив учителя на сприйнятливі дитячі душі... Школа має виховувати підростаючі покоління так, щоб зовсім зникли дикі руйнівні нахили [6, с.70-71].

Як один із дійових засобів прилучення учнів до спілкування з природою на початку ХХ ст. в практику роботи школи почали широко впроваджуватися екскурсії. Одним з перших до їх організації у цілісному освітньому і виховному процесі закликав їх великий шанувальник В.Половцев. “Потрібно, - стверджував він, – усвідомити, що екскурсії безумовно необхідні не тільки як підмога до курсу природознавства, але як одне з найбагатших джерел, пов’язаних з емоційними переживаннями, а тому сильних, яскравих, незабутніх. Тільки такі, пов’язані з емоціями уявлення, створюють душевну бадьорість і дають ґрунт до творчості [4, с. 79-80].

У зв’язку зі збільшенням чисельності екскурсій, значно розширилася практика відображення їх результатів у практичних, дослідницьких, лабораторних роботах школярів. На допомогу школі створюються екскурсійні біологічні станції, педагогічні біостанції, станції юних натуралістів, перша з яких була організована в 1918 році Б.Всесвятським [1].

Починаючи з 50-х років, увага до спілкування школярів з природними об’єктами та до їх поцінування дещо зросла. Причини цього – розширення сфери виробничої діяльності людей, міцність позицій споживацького підходу до взаємодії в системі природа – суспільство – людина, усвідомлення необхідності змін на краще.

Відповіддю на вимоги часу став науковий доробок і досвід організації спілкування учнів з природою, представлений у педагогічній спадщині видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського. Погляди його на досліджувану проблему відповідали не лише сучасним йому вимогам, але і набагато випередили свій час.

Але незважаючи на широке визнання заслуг педагога в галузі екологічного виховання молоді ні його ідеї, ні досвід не знайшли широкого впровадження в практику роботи масової школи України та інших республік колишнього СРСР. Це багато в чому пояснюється тим, що початкові і середні школи Союзу керувалися у своїй діяльності прийнятою у 1932 році постановою уряду, яка, по-перше, закріплювала науково-природничу базу біологічної освіти, по-друге, диктувала просвітницькі її цілі. Постанова здебільшого націлювала вчителя на допомогу учням у оволодінні знаннями, ніж на формування у них конкретних способів і вмінь, прагнення до природоохоронної діяльності.

З огляду на це період з 50-х до 70-х років можна назвати періодом природоохоронної просвіти, яка здійснювалася в процесі заучування чисто словесного матеріалу. Але вимоги життя, наукові висновки вчених, досягнення світової практики організації екологічної освіти учнів спричинили значний вплив на розвиток цього напрямку діяльності радянської школи і призвели в 80-х роках до певних змін. Вони ознаменувалися розширенням функцій природознавчої освіти і появою нового терміну для її позначення “екологічна освіта”.

Посилення екологічної кризи, розуміння її планетарного характеру, перегляд ідеології у зв'язку з набуттям Україною незалежності, інтеграція її у світове співтовариство зумовили протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст. активізацію пошуків нових стратегій розвитку екологічної освіти та чинників реалізації її завдань.

Базовим документом для розробки пакету законодавчих і підзаконних актів організації екологічної освіти в країні стала Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття). Продекларовані в ній вимоги націлювали на визначення і використання дійових шляхів удосконалення організації і змісту екологічної освіти і виховання учнівської молоді. З цією метою в 1992 році при Українському науково-дослідному інституті теорії і історії педагогіки було відкрито Лабораторію екологічної освіти, а при

Міністерстві охорони навколишнього природного середовища – Управління з екологічної освіти.

1997 роком датується створення Всеукраїнської екологічної ліги – неурядової громадської організації, яка ставить собі за мету радикальну зміну екологічної ситуації в державі. Вона об'єднує видатних учених, громадських діячів, педагогів, політиків у всіх регіонах України. Саме ВЕЛ стала засновником Всеукраїнської дитячої спілки “Екологічна варта”, що об'єднує учнівську молодь, яка піклується проблемами довкілля та досліджує навколишнє середовище. Важливим напрямом діяльності “Екологічної вarti” є залучення дітей до практичної природоохоронної роботи, зокрема до проведення таких акцій, як : “Не рубай ялинку”, “Первоцвіт”, “Посади своє дерево”, “Нове життя джерел” тощо.

Ці та інші кроки, спрямовані на укріплення позицій української національної системи екологічної освіти і виховання учнівської молоді, сприяли пошуків наукового пошуку, і тому необхідна подальша концентрація зусиль учених і практиків на визначення методологічних основ і новітніх технологій та чинників розв'язання досліджуваної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дерябо С.Д. Психологические особенности восприятия природных объектов школьниками и студентами. Дисс. канд. психологических наук. – М., 1993.
2. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология: Ростов-на-Дону: Из-во “Феникс”, 1996. – 269 с.
3. Маркович Д.Ж. Социальная экология. – М., 1991.
4. Половцев В.В. К вопросу о загородных экскурсиях. // Природа в школе. – 1907. - №2. – С.79-80.
5. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних закладах: Монографія. – К.-Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.

6. Семенов-Тянь-Шанский А.П. Свободная природа как великий живой музей требует неотложных мер ограждения // Этико-эстетический подход в охране дикой природы и заповедном деле / Сост. В.Е.Борейко. – Киев, 1997. – С.69-76.
7. Холодный Н. Т. Мысли натуралиста о природе и человеке // Русский космизм: Антология философской мысли. – М., 1993. – С. 332-336.

The article lights the process of formation of schoolchildren's appreciative attitude to nature in historical aspect.

У статті, що пропонується, в історичному аспекті висвітлюється проблема формування у школярів ціннісного ставлення до природи.